

Η ΓΝΗΣΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ

«ΠΕΡΙ ΚΕΝΟΔΟΞΙΑΣ ΚΑΙ ΟΠΩΣ ΔΕΙ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΑΣ ΑΝΑΤΡΕΦΕΙΝ ΤΑ ΤΕΚΝΑ»

Εἰς τὰ τεύχη Α'—Γ' τοῦ ΙΘ' τόμου τῆς «Θεολογίας καὶ ἐν σελ. 153 ἐξ., 340 ἐξ. καὶ 559 ἐξ. ὁ Β. Ἐξαρχος δημοσιεύει μακρὰν πραγματείαν περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν Χρυσόστομον συγγραφῆς «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα». Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ ὁ Β. Ἐξαρχος ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ ὡς ἀβάσιμα ἅπαντα τὰ ἐπιχειρήματα τὰ προβληθέντα κατὰ τῆς γνησιότητος τῆς ἀνωτέρω πραγματείας καὶ ὑπὸ ἄλλων καὶ δὴ ὑφ' ἡμῶν¹.

Ἡ προσπάθεια αὕτη τοῦ Β. Ἐξάρχου εἶναι ἀληθὲς ὅτι, πλὴν ἄλλων, ἔφερεν εἰς φῶς γλωσσικά τινα στοιχεῖα τῶν ἔργων τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, ἐκ τῶν ὁποίων τινα, καθαρῶς λεξικολογικά, φαίνονται μειοῦντά πως τὴν ἀξίαν τῶν γλωσσικοῦ χαρακτῆρος ἡμετέρων παρατηρήσεων. Τῷ ὄντι λέξεις, γραμματικοὶ τύποι καὶ γλωσσικαὶ τινες ἐκφράσεις, περὶ ὧν ἀπεφάνθημεν ὅτι «σπανιώτατα ἢ οὐδέποτε ἀπαντῶσιν» εἰς τὸν ἱ. Χρυσόστομον, ἀνευρέθησαν καὶ εἰς τοὺς γνησίους λόγους αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἤδη ἄς ἐξετάσωμεν ἂν τὰ πράγματα ἔχωσιν ἀκριβῶς ὡς ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Β. Ἐξάρχου ἐκτίθενται.

Α'

Οὗτος ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκ τῶν ὑφ' ἡμῶν ἀμφισβητουμένων λέξεων, γραμματικῶν τύπων καὶ ἐκφράσεων μία καὶ μόνη λέξις «ἐνδέον» δὲν ἀνευρίσκεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου, ἐκφράζων καὶ περὶ αὐτῆς ἀκόμη δισταγμούς. Ἄλλ' εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο φθάνει ὁ Β. Ἐξ. μετὰ τινος ὑπερβολῆς, καθ' ὅσον ἐπίσης οὔτε τὸ οὐσιαστικὸν «ἐπεξεργασία», οὔτε τὸ ἐπίθετον «εὐπαραίτητος» ἀνευρέθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰ ἔργα τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, προκειμένου δὲ περὶ τοῦ ῥήματος «ἐπαντλεῖν» τὸ κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον παραπέμπει ὁ Β. Ἐξ. (Β' Ὀμιλία εἰς Α' Κορ. § 2—Migne 61,19)² ἔχει τὸν τύπον «ἀπαντλῶν». Οὐχὶ ἀπολύτως ἀκριβὲς λοιπὸν ὅτι μόνον τὸ «ἐνδέον» δὲν εἶναι χρυσοστομικόν.

Ὡς πρὸς δὲ τοὺς γραμματικὸς τύπους θὰ εἴχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αἱ ἡμέτεροι κρίσεις θὰ ἠδύναντο τότε νὰ ἐλεγχθοῦν ὡς μὴ ὀρθαί, ἐὰν οἱ

1. «Μία ἀρχαία χριστιανικὴ παιδαγωγικὴ πραγματεία» (1939) καὶ «Ἰωάννου Χρυσοστόμου—Παιδαγωγικά» ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Παπύρου (ἀρ. 96, Ἀθῆναι 1940).

2. «Θεολογία» τεύχ. Α' σ. 160.

ὑφ' ἡμῶν ἀμφισβητούμενοι τύποι εὐρίσκοντο αὐτούσι εἰς ἔργα τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου. Ἐξ. οὐδέτερον τῶν παθητικῶν τύπων «τραχυνθέν», «παραβαινόμενος» ἠδυνήθη ν' ἀνεύρη εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, οὐδὲ τοὺς τύπους «παρευδοκιμηθεὶς», «προκαταβεβλημένος» ἀλλ' ἀπλῶς τὰ δύο τελευταῖα ἀντίστοιχα ῥήματα εἰς ἄλλους χρόνους καὶ ἐγκλίσεις.

Ἡμεῖς ἀναφέρομεν καὶ ἐκφράσεις τινάς, τὰς ὁποίας ἐθεωρήσαμεν ὡς ἥμιστα χρυσοστομικά. Αὐταί εἶναι αἱ «κάλλος ἔχειν», «ἐπαντλεῖν τὴν ἀκοήν», «ἄγειν προστασίαν», «πορνεύειν εἰς κόρας», «τὸ φίλτρον ἔσται καθαρὸν», «δξυδεοκῆς καὶ διεγχευμένον» κλπ. Ἐνταῦθα ὁ Β. Ἐξ. δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τοῦ ὅρου «ἐκφράσις» ἡμεῖς τουλάχιστον ἐννοοῦμεν οὐχὶ ἀπλᾶς λέξεις, ἀλλὰ συνδυασμὸν λέξεων. Οὕτω καθ' ἡμᾶς ἥμιστα χρυσοστομικαί εἶναι οὐχὶ αἱ λέξεις *φίλτρον*, *καθαρός*, *πορνεύω*, *κόρη*, *ἄγω*, *προστασία* κλπ. (ὅτε καὶ θὰ τὰς περιλαμβάνομεν εἰς τὸν εἰδικὸν πίνακα τῶν λέξεων), ἀλλ' οἱ συνδυασμοὶ τῶν λέξεων τούτων, ὡς φίλτρον καθαρὸν, ἐπαντλεῖν τὴν ἀκοήν, πορνεύειν εἰς κόρας. Ἐπομένως ἢ πρὸς ἀντίκρουσιν προσαγωγῇ διαφόρων ἄλλων ἐκφράσεων (λ.χ. ζέον τὸ φίλτρον, πολὺ τὸ φίλτρον, τὴν φλεγμονὴν ἀπαντλεῖν) (Migne 61·19, ἰδ. Θεολογίαν ἐνθ. ἀν. σ. 161 - 162) νομίζομεν ὅτι ἐλαχίστην ἔχει ἀξίαν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὅλα ὅσα διὰ μακρῶν ἀναπτύσσει ὁ Β. Ἐξ. ἐν σελ. 161 - 162 διὰ νὰ δεῖξη ὅτι τὸ «ἐμμελετᾶν πρὸς τοὺς οἰκείους» εἶναι γνησία χρυσοστομικὴ φράσις εἶναι σχεδὸν ἀνευ σημασίας. Ἐπὶ πλέον δ' ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὐδαμοῦ ἡμεῖς ἀνεγράψαμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Β. Ἐξ. παρατιθεμένην φράσιν «ἄγειν ἐπὶ προστασίαν» (Θεολογία 162 περὶ τὸ μέσον) καὶ ἐπομένως δὲν ἐννοοῦμεν διατὶ ἀντικρούων ἡμᾶς λέγει «ἢ φράσις ἄγειν ἐπὶ ἀπαντᾶ εἰς τὸν Χρυσόστομον» (ἐνθ' ἀν.). Ἀναγνωρίζει ἀπλῶς ὁ Β. Ἐξ. ὅτι δύο ἐκφράσεις μόνον «τὸ παράδειγμα διαφθεῖρειν» καὶ «πορνεύειν εἰς» δὲν ἀνευρέθησαν «μέχρι στιγμῆς» παρὰ Ἰωάννη Χρυσοστόμῳ, προσθέτων ὅτι ἡ φράσις «πορνεύειν εἰς» εἶναι Ἑλληνικὴ (τίς ἔχει ἀντίκρουσιν;) καὶ ἀπαντᾶ παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ!!!

Περαιτέρω ὁ Β. Ἐξ. ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «ἐλλείποντα χρυσοστομικά στοιχεῖα» λέγει ὅτι «ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημονευθέντα γλωσσικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐθεωρήθησαν ὡς τάχα μὴ προσερχόμενα ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τῆς ἀναληθοῦς βεβαιώσεως ὅτι δῆθεν δὲν εὐρίσκονται εἰς ἄλλα ἔργα χρυσοστομικά, ἀναφέρονται καὶ γλωσσικὰ στοιχεῖα χρυσοστομικά, τὰ ὁποῖα ἐλλείπουν ἐκ τῆς κρινομένης συγγραφῆς».

Ἡμεῖς τῷ ὄντι εἰς τὰς σχετικὰς ἐργασίας μας εἶχομεν παρατηρήσει ὅτι ὁ ἱ. Χρυσόστομος χρησιμοποιεῖ ἀμφοτέρως τὰ λέξεις *θυγάτηρ* - *κόρη* (συνηθέστερον μάλιστα τὴν πρώτην), ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς τῆς κρινομένης «Περὶ κενοδοξίας» κλπ. πραγματείας μεταχειρίζεται πάντοτε τὴν λέξιν *κόρη* καὶ ἀπαξ μόνον τὴν λέξιν *θυγάτηρ* ἐν τῇ βιβλικῇ ὁμῶς φράσει «εἰς τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων». Ὁ Β. Ἐξ. ἀναλύων τὴν ἐννοιαν τῶν λέξεων τούτων

λέγει «ἡ θυγάτηρ εἶναι ἔννοια σχετικὴ καὶ συνδέεται λογικῶς καὶ ἀναγκαιῶς μὲ τὴν ἔννοιαν πατρὸς ἢ μητρὸς ἢ γονεὺς (δηλ. τοῦ...), ἐνῶ τουναντίον ἡ «κόρη» εἶναι ἔννοια ἀπόλυτος, ἀναφερομένη κυρίως εἰς τὸ φύλον καὶ τὴν ἡλικίαν καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ γεννήτορος». Ἐπειδὴ δὲ φρονεῖ ὁ Β. Ἔξ. ὅτι οὐδαμοῦ τῆς κρινομένης πραγματείας γίνεται συσχέτισις πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ γονέως, ἀδιστακτικῶς ἀποφαίνεται ὅτι «δὲν ἐπετρέπετο νὰ λείπη ἡ λέξις κόρη» (ἐνθ' ἄν. σ. 163).

Ἄλλὰ τὰ πράγματα ἄλλως ἔχουσιν. Εἰς τὴν κρινομένην συγγραφὴν δις ἢ τρίς γίνεται συσχέτισις πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ γεννήτορος καὶ ὅμως χρησιμοποιοῦνται ἡ λέξις «κόρη». Οὕτω ἐν κεφ. 17 λέγεται: «Κόρη ἐν τῷ θαλάμῳ τῷ μητρικῷ παιδευθεῖσα... ἐπειδὴν ἐξέβη τὴν πατρῶαν οἰκίαν...». Εἰς δὲ τὸ κεφ. 90 σαφέστατα λέγεται: «Καὶ ἡ μήτηρ δὲ μαθήτω τὴν αὐτῆς κόρη» τούτοις παιδεύειν...». Παρὰ ταῦτα ὁ Β. Ἔξ. ἐπιμένει εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν του, διατεινόμενος ὅτι καὶ ἐνταῦθα αἱ ἔννοιαι ἀγόρι-κορίτσι ἦσαν... κυριαρχοῦσαι εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ὁμιλοῦντος, ὅχι δὲ ἡ ἔννοια τῆς σχέσεως πρὸς τὸν γονέα, ὅπως φαίνεται «ἀμέσως» (σημ. μετὰ 30 λέξεις) ἀπὸ τὴν φράσιν «καὶ τὸν νέον καὶ τὴν κόρη»!

Ἄλλη παρατήρησις ἡμῶν σχετικὴ πρὸς τὰ ἔλλείποντα χρυσοστομικὰ στοιχεῖα εἶναι ὅτι ἐνῶ ὁ Χρυσόστομος συνηθίζει μᾶλλον εἰς τὰ ἔργα του τὴν περίφρασιν «πρόνοιαν ποιεῖσθαι» εἰς τὴν πραγματείαν δὲν ἀνευρίσκομεν παρὰ τὸ ῥῆμα «προνοεῖν»¹. Ὁ Β. Ἔξ. παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι ὁ Χρυσόστομος χρησιμοποιοῖ καὶ ἄλλας σχετικὰς λέξεις ἢ φράσεις («φροντίζειν», «φροντίδα ποιεῖσθαι», ἡμᾶς προσθέτομεν ἐνταῦθα καὶ τὸ «προνοεῖσθαι» Migne 60, 631), ἀλλ' ὅμως διαφωνεῖ διὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἡμετέρων συμπερασμάτων.

Ἡ ἡμέτερα παρατήρησις ἐπίσης ὅτι προκειμένου περὶ παιδαγωγικῶν ζητημάτων συνηθεστάτη παρὰ τῷ Χρυσόστομῳ εἶναι ἡ ῥῆσις τοῦ Παύλου «ἐκτρέφειν τὰ τέκνα ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου», ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας, ἡ ὁποία ἔχει καθαρῶς παιδαγωγικὸν καὶ κατηχητικὸν χαρακτῆρα, οὐδαμοῦ χρησιμοποιοῖ ταύτην κρίνεται ὡς ἀνεπαρκῆς καὶ τὸ πρᾶγμα ἐπιχειρεῖται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς «ψυχολογίας τῆς νοήσεως». (Denkpsychologie) τῆς σχολῆς τοῦ O, Külle! Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου, οὐχὶ μετ' ἀκριβείας ὁ Ἔξ. ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Χρυσόστομος καὶ εἰς ἑτέραν περίπτωσιν, ὅπου πρόκειται περὶ παιδαγωγικῶν γνωμῶν, δὲν ἀναφέρει τὴν συνήθη του ταύτην φράσιν, παραπέμπων εἰς τὴν Θ' Ὁμιλίαν εἰς τὴν Α' Τιμ. § 2 (Migne 62, 545 ἔξ.), καθ' ὅσον καὶ εἰς τὴν ὁμιλίαν αὐτὴν λέγει ὁ Χρυσόστομος: «Ἀκούσατε ταῦτα οἱ πατέρες: Παιδεύετε ὑμῶν τὰ τέκνα ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου μετὰ πολλῆς ἐπιστροφῆς» (Migne 62, 546) καὶ ὀλίγον ἀνωτέρω: «καὶ μητέρες ὅταν αὐτοὺς ἐκτρέψωσι καλῶς».

1. Μία ἀρχαία χριστ. παιδ. πραγματεία σελ. 20.

Καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ γλωσσικοῦ ὅφους καθ' ὅλου καὶ τῆς συντάξεως τῆς πραγματείας ὁ Β. Ἔξ. δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰς παρατηρήσεις ἡμῶν. Ἡ φανερὰ συντακτικὴ ἀνωμαλία εἰς ὠρισμένα χωρία τῆς πραγματείας τὰ ὁποῖα προσάγομεν, δικαιολογεῖται μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ὁ ἱερός πατὴρ ὅταν ὠμίλει τουλάχιστον δὲν ἐχρησιμοποιοῖ τὴν γλῶσσαν τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του, τῶν «Ἀττικιστῶν», ἀλλὰ τὴν «ἀπλῆν καθαρῆν», ἢ τὴν «λογίαν ὀμιλουμένην». Ἄλλ' ἢ παρατηρήσεις αὕτη, οὕσα κατὰ βάσιν ὀρθή, δὲν δικαιολογεῖ τὸ πρᾶγμα, μᾶς φαίνεται δὲ ἀρκετὰ περίεργον πῶς εἰς τὰς ἄλλας ὀμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ὑπάρχουν τοιαῦτα ἀσυνταξίαι. Ἐκείναι, ὡς παραθέτει ὁ Β. Ἔξ., δὲν παρουσιάζουν καιμίαν πρὸς τὰς ἐν τῇ πραγματείᾳ ἀναλογίαν. Ἡ φράσις ἐν Ὀμιλ. κη' εἰς Α' Κορινθ. § 7 τὸ μόνον κοινὸν πού ἔχει πρὸς τὴν ἐν κεφ. 46 τῆς πραγματείας εἶναι ἡ λέξις «ὑπερβαίνουσα». Ἡ φράσις «παρ' ἑαυτοῦ πάντα ποιέτω» ἦν προσάγομεν ὡς ἀδόκιμον, κακῶς λέγεται ὅτι εἶναι χρυσοστομική, διότι τὰ χωρία τοῦ Χρυσοστόμου, εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ Β. Ἔξ. (Migne 62, 113) περιέχουσιν ἄλλας ἐκφράσεις («τὴν παρ' ἑαυτοῦ συντέλειαν» καὶ «τὰ παρ' ἑαυτοῦ πάντα ἐλλείπει»). Ὡς πρὸς δὲ τὴν συντακτικὴν ὀρθότητα τῆς φράσεως «Τάχα πολλοὶ καὶ γελοῖον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ὡς μικρῶν ὄντων τούτων», ἦν ὑποστηρίζει ὁ Β. Ἔξ. ἐν τῷ ζήτῳ του νὰ ἀποδείξη τὴν γνησιότητα τῆς πραγματείας, νομίζω ὅτι τὸν λόγον ἔχουσιν οἱ φιλόλογοι.

Εἰς ἄλλην παράγραφον τῆς μελέτης του, ἐπιγραφομένην «Τὸ ὕφος»¹, ὁ Ἔξ. προσπαθεῖ ν' ἀμφισβητήσῃ, ἢ νὰ μετριάσῃ τὸ κύρος τῶν ἡμετέρων παρατηρήσεων. Ἀναγκαζόμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα δι' ὀλίγων ὅσα ἐγράψαμεν ἄλλοτε περὶ τούτου, καθ' ὅσον πολλοὶ τῶν ἀναγνωστῶν ἴσως δὲν ἔχουσιν ὑπ' ὄψει τὸ κείμενον. Ἐγράψαμεν λοιπὸν ὅτι τὸ ὕφος τῆς πραγματείας εἶναι πολλαχοῦ ἀτημέλητον καὶ οὐχὶ ρητορικόν. Πρβ. τὰ ἐν κεφ. 29: «ὅταν δὲ τὰς θύρας οὕτω παχείας κατασκευάσωμεν καὶ χρυσᾶς καὶ τὸν μοχλὸν ἐπιθῶμεν, ἀξίους αὐτῆς (τῆς πόλεως) καὶ τοὺς πολίτας κατασκευάσωμεν. Ποίους δὴ τούτους! Ρήματα παιδεύοντες τὸ παιδίον φθέγγεσθαι...». Ἐνταῦθα, ὡς ἄλλως τε καὶ ἀλλαχοῦ, ἔχομεν καὶ χαλαρότητα εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν νοημάτων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς φράσεως καὶ ἐπαναλήψεις τῶν αὐτῶν λέξεων. Πρβ. καὶ κεφ. 26—27, 38—39, 44 κλπ.² Ἄλλοτε πάλιν διακόπτεται ἀποτόμως ἡ φυσικὴ σειρά τῆς ἐκθέσεως τῶν ἰδεῶν καὶ νοημάτων. Πρβ. τὰ κεφ. 47—51, ἐνθα ὁ συγγραφεὺς διακόπτει αἴφνης τὸ ἀπὸ τοῦ κεφ. 43 μάθημα περὶ τοῦ Ἡσαΐ καὶ τοῦ Ἰακώβ, διὰ νὰ παρεμβάλλῃ διάφορα ἄλλα θέματα καὶ μάλιστα μετ' ἐπαναλήψεων καὶ διὰ

1. Θεολογία, σελ. 166 κ.ε.

2. Πρβ. «Μίαν ἀρχαίαν χριστ. παιδ. πραγματείαν», σελ. 22—23, ἐνθα γίνεται διεξοδικώτερος λόγος.

νά ἐπανέλθῃ ἐν κεφ. 51 εἰς τὸ ἀδικαιολογήτως διακοπὴν μάθημα. Ὁ Ἔξ. δὲν εὐρίσκει ὅτι ταῦτα εἶναι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸ χρυσοστομικὸν ὕφος καὶ παραπέμπει εἰς τὰ ἐν Migne 48,699—700, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς φράσις: «Ἀπίωμεν οὖν, ἀπίωμεν!» Δὲν ἐννοοῦμεν τὸ μέτρον συγκρίσεως. Κατὰ τὸν Ἔξ. αἱ ἐπαναλήψεις γίνονται πρὸς τονισμόν τῆς σπουδαιότητος. Τοιαύτας ὅμως κατὰ κόρον ἐπαναλήψεις τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ φράσεων δὲν μεταχειρίζεται ὁ Χρυσόστομος¹, οὐδὲ ἀποδεικνύουσι σοβαρῶς τίποτε αἱ παραπομπαὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Χρυσόστομου περὶ εὐτραπείας, περὶ τῶν πτωχῶν καὶ αἰσχρολόγων, περὶ μεθύοντων κλπ. Ἄλλαι δὲ εἶναι αἱ κοινοτυπίαὶ καὶ αἱ ἀσήμαντοι λεπτομέρειαὶ τῆς πραγματείας, ἃς ἡμεῖς ὑπηνίχθημεν. Ἡ παραπομπὴ εἰς τὴν κατ' ὁμιλίαν εἰς Α' Κορινθ. (Μ. 61,217—220) δὲν ἔχει θέσιν, διότι εἰς ταύτην γίνεται λόγος περὶ τῆς κοιμώσεως τῶν γυναικῶν καὶ ὄχι τῶν παιδίων, ἐπομένως ἀκριβῶς εἶπειν δὲν πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Ἐν δὲ τῇ γγ' ὁμιλίᾳ εἰς Ἰωάννην (Μ. 59,296) ὁ Χρυσόστομος ἀπλῶς λέγει: «Ὅταν ἴδῃς αὐτὸν (τὸν Ἰησοῦν) ἐτι φάτνης κείμενον, οὐ σπουδάσεις τῷ παιδίῳ σου περιθεῖναι κόσμον χρυσοῦν». Ἄλλ' οὔτε καὶ ἡ δικαιολόγησις τῶν διακοπῶν συνεχείας καὶ τῶν μακρῶν παρεκβάσεων ἐξ ἀνάγκης «διδαστευτικῆς» εἶναι βάσιμος.

Οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων ὅτι ὁ Χρυσόστομος ζωογονεῖ τὴν διδασκαλίαν του μὲ ζωντανὰ παραδείγματα «παρμένα ἀπὸ τὴν σφύζουσαν γύρω ζωὴν», ἢ ἡμετέρα παρατήρησις ἀναφέρεται ἀπλῶς εἰς τὸ ὅτι τὰ παραδείγματα ποῦ ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας (πλύσις ποδῶν, παραλαβὴ τῶν ἱματίων ἐν τῷ βαλανείῳ κλπ.) εἶναι πως ἀνάξια λόγου.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸν καὶ λογοτεχνικὸν μέρος.

B'

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀνθρωπολογικῶν, ψυχολογικῶν καὶ παιδαγωγικῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως τῆς πραγματείας ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χρυσόστομον.

Γεννᾶται ἐν πρώτοις μία εὐλόγος ἀπορία: Ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν (εἰς 37 κεφάλαια) μὲ τὴν ψυχολογικὴν θεωρίαν (ἢ εἰκόνα, ἢ παραβολὴν εὐρυτάτης μορφῆς, ὅπως θέλετε) περὶ αἰσθη-

1. Ἠρωτήσαμεν κάποτε τὸν εἰδικὸν περὶ τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν κ. Ν. Βέην τὴν γνώμην του περὶ τῆς γνησιότητος τῆς πραγματείας «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα» καὶ μᾶς ἀπήντησε χαρακτηριστικῶς: «Καὶ ἄλλοτε τὸ εἶπα. Δὲν γράφει ἔτσι ὁ Χρυσόστομος!». Ὁ Ἐξαρχος παραδέχεται τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ τὸ δικαιολογεῖ ἀναχωρῶν ἐκ τῆς ἐσφαλμένης, καθ' ἡμᾶς, προϋποθέσεως, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πραγματείας, ἀλλὰ περὶ λόγου ἐκ φωνηθέντος ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον ἐξ ἔργου (Θεολογία, σελ. 167). Περὶ τούτου καὶ κατωτέρω.

σεων ἐπ' αὐτῆς δὲ καὶ θεμελιώνει δλόκληρον τὸ παιδαγωγικόν του σύστημα. Ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ πραγματεία (καθ' ἡμᾶς) περιλαμβάνει 75 κεφάλαια¹, τὸ τμήμα τῆς περὶ αἰσθήσεων διδασκαλίας καταλαμβάνει ἀκριβῶς τὸ ἡμισυ τῆς ὅλης πραγματείας, Καὶ ὁμως εἰς τὰ ἔργα τοῦ Χρυσόστομου δὲν ἀπαντῶμέν τι τὸ ἀνάλογον ἢ παρεμφερὲς πρὸς τὴν ὅλην ταύτην θεωρίαν. Ἐπίσης οὐδὲ ἡ παρομοίωσις τῆς παιδικῆς ψυχῆς πρὸς ἀριστούστατον πόλιν (κεφ. 25) δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς χρυσοστομική. Μᾶς ἀπαντοῦν² ὅτι ὁ Χρυσόστομος...δὲν εἶναι κυρίως «παιδαγωγικός», οὔτε καὶ μᾶς ἀφῆκεν ἄλλο ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀναζητήσωμεν ὁμοίαν χρῆσιν τῆς «εἰκόνοσ ἢ παραβολῆσ». Ὡσ πρὸς τὸ πρῶτον εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Χρυσόστομου δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη εἰδικότητες, οὔτε παρείχοντο πτυχία παιδαγωγικά· παρὰ ταῦτα ὁ Χρυσόστομος πλειστάκις εἰς τοὺς λόγους του πραγματεύεται παιδαγωγικὰ προβλήματα καὶ θεωρεῖται κοινῶς ὡς εἰς ἓκ τῶν «παιδαγωγικωτέρων» Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας³, ἐφάμιλλοσ κατὰ τοῦτο πρὸς τὸν Μ. Βασίλειον. Ὡσ πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν μᾶς ἀφῆκεν ἄλλο συστηματικὸν ἔργον περὶ ἀγωγῆσ, τοῦτο δὲ εἶναι «ἡ μόνη ἐκτενῆσ παιδαγωγικῆσ πραγματεία τοῦ Χρυσόστομου», ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν σύγκρισιν τῶν ἰδεῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ἐνταῦθα οἱ οὔτω σκεπτόμενοι ὑποκλίπτον εἰς τὸ σφάλμα τοῦ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι, ἢ τῆσ λήψεωσ τοῦ αἰτουμένου διότι δέχοντα κατ' ἀρχὴν ἐκεῖνο ὅπερ χρῆζει ἀποδείξεωσ.

Ὡσ πρὸς δὲ τὴν παρατήρησιν περὶ «τοῦ Tabula rasa» ἀτυχῶσ ἢ ἀπόδοσις τῶν ὑφ' ἡμῶν γραφομένων ὑπὸ Β. Ἐξάρχου εἶναι πολὺ συνεπτυγμένη καὶ κολοβή, περιέχει δὲ καὶ παρανοήσεις. Ἡμεῖσ οὐδαμοῦ ἐθίζαμεν τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Χρυσόστομου, ἀλλ' ἀπλῶσ ἀναλύομεν τὰσ ψυχολογικάσ καὶ παιδαγωγικάσ σκέψεις τοῦ συγγραφέωσ τῆσ πραγματείασ καὶ τὰσ προϋποθέσεις, ἐφ' ὧν βασιζονταὶ αὐταὶ καὶ παρατηροῦμεν ὅτι «ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ παιδικὴ ψυχὴ ὁμοιάζει πρὸς πόλιν ἀρτι κτισθεῖσαν καὶ κατασκευασθεῖσαν, ἐνέχουσαν δὲ πολίτασ ἐντελῶσ ξένουσ καὶ «οὔπω οὔδενὸσ ἐμπείρουσ» ἐνθουμίζει πολὺ τὴν παρομοίωσιν πρὸς ἄγραφον χάρτην»⁴ καὶ ὄχι ὅτι «διδάσκει τὴν θεωρίαν τοῦ Tabula rasa», ὡσ θέλει ὁ Β. Ἐξαρχοσ.

1. Τὸ περὶ κενοδοξίασ τμήμα (κεφ. 1—15) εἶναι, καθ' ἡμᾶσ, λόγοσ τοῦ Χρυσόστομου μὴ ἔχων ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν παιδαγωγικὴν πραγματείαν. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω.

2. Β. Ἐξάρχου, ἐν Θεολογία, σελ. 340.

3. Πλεῖστα παιδαγωγικοῦ χαρακτηροσ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λόγων τοῦ Χρυσόστομου δημοσιεύει ὁ S. Haidacher ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου του, ὡσ καὶ ἡμεῖσ ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ ἀγωγῇ» (1935) σελ. 248 κ. ἔ.

4. Μία ἀρχαία χριστ. παιδ. πραγματεία, σελ. 26 καὶ «Εἰσαγωγή» εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ «Παπύρου» σελ. 11. Ἀτυχῶσ ὁ Β. Ἐξαρχοσ παραλείπει κάποτε νὰ παραθέτῃ αὐτοῦσια τὰ κείμενα.

Οὐδὲν δὲ σχεδὸν λέγουσι καὶ αἱ ἀντιπαρατηρήσεις περὶ γλώσσης καὶ ὄσφρησεως. Τὰ περὶ γλώσσης ὑφ' ἡμῶν λεγόμενα ἀποτελοῦσιν ἀπλῶς μίαν διαπίστωσιν, ἀλλὰ καὶ σχετιζόμενα πρὸς ὅσα γράφει ὁ Χρυσόστομος ἐν ἰδ' Ὅμιλ. εἰς Ἐφεσ. § 3 (Migne 62, 103) καὶ ἐν Α' Ὅμιλ. εἰς Ἐβρ. § 4 (Mtgn, 63, 17) δεικνύουσι τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν, διότι ὁ μὲν Χρυσόστομος ἠθικολογεῖ, ὁμιλῶν κυρίως περὶ κακολογίας καὶ χρησιμοποιοῦν μᾶλλον τὴν λέξιν «στόμα»¹ (εἰς τὸ πρῶτον χωρίον), ὁ δὲ σ. τῆς πραγματείας ἐν ἄλλῃ ἐννοίᾳ γράφει. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ὄσφρησιν τὰ μόνον κοινὰ σημεῖα μετὰ τῶν προσαγομένων χωρίων τοῦ Χρυσόστομου καὶ τῆς συγγραφῆς εἶναι αἱ λέξεις «μύρον» καὶ «ἀρώματα» καὶ δὴ εἰς τὸν Χρυσόστομον μᾶλλον περὶ χρησιμοποίησεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν.

Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν παιδαγωγικῶν γνωμῶν τοῦ σ. τῆς πραγματείας: Μία ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ σ. ἀποδίδει μεγίστην σημασίαν, εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς ζηλοτυπίας παρὰ τῷ παιδί. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ ἐκ τῶν λόγων τοῦ σ. «Οὐδὲν γὰρ οὕτως κατορθοῖ, ὡς ζηλοτυπία, οὐδὲν οὕτως· καὶ ἐν πᾶσι τοῦτο πράττωμεν, μάλιστα ἂν ζηλότυπος ᾖ. Τοῦτο (μᾶλλον) μείζονα ἔχει τὴν ἰσχύν». Παρατηροῦμεν ἐν σελ. 88 ὑποσημ. 4 τῆς ἐκδόσεως «Παύρου»· «τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ζηλοτυπία εἶναι λίαν ἀνεπτυγμένη εἰς μικροὺς παῖδας. Ταύτην δύναται ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐκμεταλλεσθῇ, ἀλλὰ σπανιώτατα καὶ μετὰ μεγάλης περισκέψεως»². Ἡ ὑγιῆς παιδαγωγικὴ πράγματι σπανιώτατα χρησιμοποιοῖ τὸ ἀρκετὰ ἐπικίνδυνον τοῦτο μέσον καὶ προσπαθεῖ ὄχι νὰ καλλιερῆσθῃ, ἀλλὰ νὰ καταστείλῃ διὰ διαφορῶν μέσων³ τὴν τάσιν ταύτην τοῦ παιδίου. Τὰ λοιπὰ ὅσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου γράφει ὁ Β. Ἐξαρχος⁴ εἶναι μᾶλλον ρητορικὴ παρὰ παιδαγωγικὴ. Ὁ σ. τῆς πραγματείας δὲν ἔχει ἀνάγκην ἄλλως τε τοιαύτης ὑπερασπίσεως. Ἐχει τόσα ἄλλα καλὰ καὶ ἀξιόπαινα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, ὡς διὰ μακρῶν παρατηροῦμεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεώς μας, ὥστε νὰ μὴν ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία τοῦ ἔργου του γενικῶς,

Περαιτέρω παρατηρήσαμεν ὅτι καὶ ἡ ἐν κεφ. 68 ὑπόδειξις καὶ σύστασις τοῦ σ. περὶ παροξύνσεως καὶ τρόπον τινα διαγέροντος καὶ ἐρεθισμοῦ τῶν παιδίων καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ πατρὸς, τῶν ὁμηλικῶν, ὡς καὶ διαφορῶν ἄλλων ὅλων ἀνευθύνων προσώπων (δούλων καὶ ἐλευθέρων), ὅπως οἱ παιδαγωγούμενοι ἐθισθῶν εἰς τὸ κρατεῖν τοῦ πάθους, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς

1. «Τοῦτο πάντων αἴτιον τῶν κακῶν, τὸ στόμα μᾶλλον δὲ οὐ τὸ στόμα, ἀλλ' οἱ κακῶς αὐτῷ χρώμενοι.

2. Καὶ ἐνταῦθα ἀτυχῶς παραποιεῖται τὸ ἡμέτερον κείμενον (πρβ. Θεολογία, σελ. 344, ὑποσημ.) καὶ ἀναγκαζόμεθα νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν.

3. Πρβ. ἡμετέραν «Θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγὴν» σελ. 94 ἐνθα καὶ περὶ ἄλλων παιδικῶν ἐλαττωμάτων καὶ σελ. 142 κ.ε.

4. Θεολογία, σελ. 343 - 344.

παιδαγωγικὸν μέσον. Πράγματι ἐν τῷ ἀνωτέρῳ κεφαλαίῳ γράφει μεταξὺ ἄλλων ὁ σ. «Καὶ ἔστωσαν (τῶν παιδῶν) πολλοὶ πάντοθεν οἱ παροξύνοντες... Οὕτω δὴ καὶ οἱ παῖδες αὐτὸν παρεξυπέτωσαν συνεχῶς καὶ δικαίως καὶ ἀδί-
κως... Ἄν μὲν γὰρ ὁ πατὴρ παροξύνῃ, οὐδὲν μέγα... ἀλλ' ὀνήλικες καὶ δοῦ-
λοι καὶ ἐλεύθεροὶ τοῦτο ποιείτωσαν, ἵνα ἐν ἐκείνοις μανθάνῃ τὴν ἐπιείκειαν». Τίς ἢ σχέσις τώρα τῆς κάπως περιέργου ταύτης ὑποδείξεως πρὸς τὸ «σχο-
λεῖον ἐργασίας» ἢ «τὸ κοινωνικὸν σχολεῖον» (;) ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν ἀντιλαμ-
βανόμεθα καλῶς. Μᾶς λέγουν ὅμως παρόμοια γράφει καὶ ὁ Χρυσόστο-
μος, παραπέμποντες εἰς τὴν ιε' Ὀμιλ. εἰς Ἐφεσ. (Μ. 62, 110) καὶ εἰς τὸν
λόγον «Περὶ παρθενίας» § 38 (Μ. 48, 561), εἰς τὸν ὁποῖον δῆθεν ἀναφέρει
ὁ Χρυσόστομος τὴν ἀσκησιν ἐν τῇ οἰκογενεῖα. Ἄλλ' εἰς μὲν τὸ πρῶτον χω-
ρίον ἄλλα λέγει ὁ Χρυσόστομος. Ἐκεῖ δηλ. συνιστᾷ οὗτος ἀπλῶς εἰς τὰς
οἰκοδοεσποίνας νὰ εἶναι προσηνεῖς πρὸς τὰς θεραπαινίδας καὶ νὰ μὴν τύ-
πτωσι καὶ λοιδορῶσιν αὐτάς. Εἰς δὲ τὸν λόγον «Περὶ παρθενίας» § 38 δὲν
ὀμιλεῖ κἄν περὶ οἰκογενείας, ἀλλὰ λέγει: «Ἐν παιδοτρῖβῳ μὲν γὰρ καὶ πα-
λαιστρᾷ, ὅπου πρὸς τοὺς οἰκείους ἢ γυμνασίᾳ καὶ τοῖς φίλοις ὡς ἐναντίους
συμπλέκεται...». Οἰκεῖοι ἐνταῦθα εἶναι οὐχὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, ἀλλ'
οἱ φίλοι καὶ συμπαίκτορες τοῦ παιδίου ἐν τῷ σταδίῳ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ
ἀμφισβητηθὲν ἐπίσης ζήτημα ἂν οἱ δοῦλοι καὶ οἱ «ἐλεύθεροὶ» (πᾶς μὴ δοῦ-
λος) εἶναι ἢ ὄχι ὑπεύθυνοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς, τοῦτο ἀφίνομεν εἰς τὴν
κρίσιν τῶν ἀναγνωστῶν.

Εἰς ἑτέραν παρατήρησιν ἡμῶν ὅτι δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ δεχθῇ τις κατὰ
πόσον ἢ ἐν κεφ. 70 τῆς πραγματείας ὑπόδειξις ὅτι οἱ παῖδες πρέπει νὰ δι-
δάσκωνται νὰ καταφρονῶνται καὶ νὰ «διαπτύωνται» (ὥστε διδασκῆσθω κα-
ταφρονεῖσθαι, διαπτύεσθαι) εἶναι χρυσοστομική, ἀντιπαρατηρεῖται ὅτι ὁ
Χρυσόστομος συνιστᾷ τὴν μίμησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὀμιλῶν διὰ τὴν κα-
ταφρόνησιν καὶ τοὺς ἐμπτυσμούς, τοὺς ὁποῖους ὑπέστη οὗτος. Ταῦτα μὲ γε-
νικότητα καὶ ἀοριστίαν καὶ ἄνευ παραπομπῆς τινος εἰς χρυσοστομικὸν ἔργον.
Ἄλλὰ πλὴν τῶν ὄνειδισμῶν, περὶ ὧν καὶ ἀλλαχοῦ ὀμιλεῖ ὁ σ. τῆς πραγμα-
τείας ὡς παιδαγωγικοῦ μέσου, συνιστᾷ καὶ τὰς κολακείας (κεφ. 30) καὶ τὰς
διαρκεῖς ἀπειλὰς καὶ τὴν συνεχῆ σχεδὸν ἔμπνευσιν φόβου εἰς τὰς ψυχὰς τῶν
παιδίων. Ἡμεῖς ἐκρίναμεν ὅτι ὁ Χρυσόστομος εἰς τοὺς λόγους του κηρύσ-
σεται πάντοτε ὑπὲρ τοῦ μέτρου μεταξὺ ἐπιεικειᾶς καὶ αὐστηρότητος, μὴ
φθάνων εἰς τοιαύτας ὑπερβολὰς, οἵτινες ὀδηγοῦσιν εἰς ἐκμηδενισμόν τῆς
ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Καὶ τοῦτο ἀμφισβητεῖται ὅμως¹, διὰ παραπομ-
πῶν εἰς τὸν Χρυσόστομον, αἵτινες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ἔχουσιν εἰμὴ
μακρυνὴν σχέσιν πρὸς τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα. Βεβαίως ὁ Χρυσόστομος συν-
ιστᾷ ἐνίοτε τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν χρῆσιν ἀπειλῶν, ἀλλὰ τοῦτο διαφέρει

1. Θεολογία, σελ. 346 ἔ.

ἀπὸ τὴν διήκουσαν διὰ τῆς πραγματείας ἰδέαν ὅτι ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος πρέπει νὰ κυριαρχοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου, ὡς μία ἀπαραίτητος καὶ διαρκῆς παρακαταθήκη ἐν αὐτῇ¹.

Ἐν σχέσει τώρα πρὸς τὰς συνιστωμένας ἐν τῇ πραγματείᾳ περιγραφὰς καὶ διηγήσεις περὶ γέενης, περὶ κατακλισμοῦ, περὶ Σοδομιτῶν καὶ περὶ πάντων «ὄσα κολάσεως γέμει» καὶ περὶ ἀκολασιῶν τῶν τελευταίων «εἰς τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων», οὐδὲν μὲν ἀνάλογον εὐρίσκομεν παρὰ τῷ Χρυσόστομῳ πραγματευομένῳ συχνὰ περὶ παιδαγωγικῶν ζητημάτων, νομίζομεν δ' ὅτι ταῦτα πόρρω ἀπέχουσιν οὐ μόνον ἀπὰ νεωτεριστικῶν τιῶν τάσεων «ἀφροδισίου διαφωτίσεως», ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἀπὸ τῶν συγχρόνων παιδαγωγικῶν ἰδεῶν καὶ δὴ τῶν στηριζομένων ἐπὶ τῆς ψυχαναλύσεως καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Adler, καθ' ἃς ὁ φόβος κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν πρέπει νὰ καταπολεμηθῆται καὶ αἱ ἀπειλαὶ καὶ αἱ ποιναὶ πρέπει νὰ περιορίζονται εἰς τὸ ἐλάχιστον.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν παρατήρησιν ὅτι ὁ σ. τῆς πραγματείας ὑποδεικνύει καὶ τινα ἄλλα δευτερεύοντα παιδαγωγικὰ μέσα, ὡς τὸ τῆς παρατηρήσεως τοῦ κάλλους τῆς φύσεως καὶ τῶν βιβλίων (κεφ. 59), τὸ τῆς διηγεοῦς ἐπαναλήψεως καὶ τῆς ἐπιμονῆς (κεφ. 29 καὶ 79) κλπ. (περὶ ὧν ἐν τούτοις εἰς τὴν νεωτέραν ἐργασίαν ἡμῶν οὐδὲν ἀναφέρομεν) ὁ Β. Ἐξαρχος παραθέτων τοῦτα ὡς «τονιζομένας διαφορὰς» δῆθεν, νομίζει ὅτι καὶ ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, παραπέμπων εἰς Ὅμιλ. λζ' εἰς Ματθ. § 7 (Μ. 57, 428), εἰς Ὅμιλ. μθ' εἰς Ματθ. § 7 κλπ. Ἐν τούτοις εἰς μὲν τὸ πρῶτον χωρίον ὁ Χρυσόστομος οὐχὶ ἐν ἀναφορᾷ τινι πρὸς διδακτικὸν ἢ παιδαγωγικὸν σκοπὸν, ἀλλὰ πρὸς σκοπὸν καθαρῶς ψυχαγωγικόν, λέγει: «Εἰ γὰρ βούλει ψυχαγωγεῖσθαι βιάδιζε εἰς παραδείσους, ἐπὶ παραρρέοντα ποταμὸν καὶ λίμνας», εἰς δὲ τὸ δευτέρον κατακρίνει κυρίως τοὺς προσέχοντας εἰς τὰ ἐγκόσμια πράγματα. Ἀποροῦμεν δὲ διατι ὁ αὐτὸς Ἐξ. ἀρνεῖται ὅτι ἐν κεφ. 28 καὶ ἰδίως ἐν 79 γίνεται σύστασις περὶ διηγεοῦς ἐπαναλήψεως (τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ καὶ παραδειγμάτων ἀνδρῶν ἐπὶ σωφροσύνη λαμπράντων), ἐφ' ὅσον ρητῶς λέγεται ἐν μὲν τῷ πρώτῳ χωρίῳ «Διδάσκωμεν ταῦτα διὰ παντός...μηδὲ σπανιάκις, ἀλλὰ διηγεκῶς», ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ «Καὶ συνεχῶς τούτοις ἐπαντλῶμεν αὐτοῦ τὴν ἀκοήν». Καὶ αἱ λοιπαὶ δὲ παραπομπαὶ τοῦ Β. Ἐξ. εἰς σχετικὰ χωρία δὲν εἶναι πάντοτε τόσον ἐπιτυχεῖς, διότι εἰς αὐτὰ ὁ Χρυσόστομος ἢ ὁμιλεῖ πολὺ γενικῶς, ἢ ἀναφέρεται εἰς ἄλλην κατηγορίαν προσώπων (ἰδίᾳ τὰς γυναῖκας), εἰς δὲ τὴν ζ' Ὅμιλ. εἰς Ἐβρ. § 4 (Μ. 63, 63 κ. ἑ.) λέγει ἀπλῶς ὅτι οἱ νέοι δὲν πρέπει νὰ ὁμοιάζουν πρὸς τοὺς ἀκολάστους γέροντας.

1. Κεφ. 30 «ἵνα μὴ σβέννυται ὁ φόβος, ἀλλ' ἵνα μένη καθάπερ πῦρ ἐνακιμάζον καὶ πάσας πάντοθεν ἀνέλκον τὰς ἀκάνθας» κλπ. Πρβ. καὶ Μία ἀρχαία χρυσ. παιδ. πραγματεία, σελ. 29 ὑποσημ. καὶ Παπ. σελ. 16.

Ἐτέρα ὁμᾶς ἡμετέρων παρατηρήσεων ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι συνηθέστατα ἰδέαι καὶ γραφικὰ ρητὰ καὶ παραδείγματα εἰς τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοεῖ ὁ Χρυσόστομος, δὲν ὑπάρχουν ἐν τῇ πραγματείᾳ. Οὕτω λ.χ. τὸ ρητὸν περὶ παιδείας καὶ νοουθεσίας Κυρίου, τὰ παραδείγματα τοῦ Ἡλεί, τοῦ Σαμουήλ, τῆς Ἄννης κλπ. Ὑπάρχουσι βεβαίως αἱ ἱστορίαι τοῦ Κάϊν καὶ τοῦ Ἀβελ (κεφ. 39) καὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ (κεφ. 43-44, 46, 50-51), ἀλλὰ καὶ ὁ σκοπὸς καὶ αὐτὰ τὰ πρόσωπα εἶναι διάφορα¹. Ἀντιπαρατηρεῖται εἰς ταῦτα ὅτι δὲν ἔχομεν ἄλλην *συστηματικὴν* παιδαγωγικὴν συγγραφὴν τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὴν ὁποίαν νὰ δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν τὴν παροῦσαν καὶ ὅτι ἐν τῇ πραγματείᾳ «ἀναλύονται ἀρεταὶ καὶ ὄχι παιδαγωγικαὶ ἐνέργειαι». Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον ἐπιχείρημα εἴπομεν ἤδη ἀνωτέρω ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ «λήψιν τοῦ αἰτουμένου». Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον οἱ ἀμφιβάλλοντες δύνανται νὰ εὗρουν ἐν βλέμμα εἰς τὴν πραγματείαν, διὰ νὰ ἴδουν ἂν πρόκειται ἢ ὄχι περὶ παιδαγωγικῶν ἐνεργειῶν. Ὅλον σχεδὸν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς παιδαγωγικὰς ἐνεργείας, εἶναι δὲ ἄπορον πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθῇ τις τὸ ἀντίθετον. Ἐπίσης εἶναι πῶς παραδόξος ἢ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἐκτέλεσις ὑπὸ τῶν γονέων τοῦ ἔργου τῆς ἀγωγῆς δὲν νοεῖται ὡς «καθῆκον»².

Εἰς τὴν παλαιότεραν ἐργασίαν ἡμῶν παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι ὁ συντάκτης τῆς πραγματείας εἰ καὶ συνιστᾷ, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, τὴν καταφρόνησιν πρὸς τὰ ἐγκόσμια καὶ δὴ πρὸς τὸν πλοῦτον κλπ. (κεφ. 86-87). ἐν τούτοις κάμνει παραχωρήσεις τινάς, δηλαδὴ συμβιβασμόν, ὡς πρὸς τὰ «πολιτικὰ πράγματα», συνιστῶν τὴν ἐνασχόλησιν εἰς αὐτά. Ὁ Β. Ἐξ. εἰς ἀντίκρουσιν παραπέμπει εἰς τὴν κα' Ὁμιλ. εἰς Ἐφεσ. § 1 (Μ. 62, 150), εἰς τὴν γ' Ὁμιλ. εἰς Ἰωάν. § 1 (Μ. 59, 37) καὶ εἰς τὴν ε' Ὁμιλ. εἰς Α' Θεσσ. § 3 (Μ. 62, 426) «διὰ τὰ στρατιωτικὰ καὶ λοιπά». Ἐν τῷ πρώτῳ ὅμως ἐκ τῶν ἀνωτέρω χωρίων ὁ Χρυσόστομος ἀπαντῶν κυρίως εἰς τὴν ἀπορίαν: «Μὴ εἴπης: Τοῦτο (τὸ ἐπακούειν τῶν θείων Γραφῶν) μοναζόντων ἐστὶ μὴ γὰρ μονάζοντα αὐτὸν ποιῶ;» λέγει: «Μάλιστα γὰρ τοῖς κοσμικοῖς ἀναγκαῖον τὰ ἐντεῦθεν εἰδέναι διδάγματα, μάλιστα τοῖς παισί», οὐδὲν ἀπ' εὐθείας λέγων περὶ τῶν «πολιτικῶν πραγμάτων». Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ χωρίῳ λέγει ἀπλῶς: «Ἄλλ' οὐδὲ ὑμᾶς τῶν πολιτικῶν ἀφέλων πραγμάτων», ὅπερ δὲν ἀποτελεῖ σύστασιν ἢ προτροπὴν τινα ὅπως οἱ παῖδες ἐπιδίδωνται εἰς αὐτά. Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ χωρίῳ ἀποφαίνεται: «Ὅταν ὁ παῖς αὐξήθῃ, πρὸ

1. Μία ἀρχαία χριστ. παιδ. πραγματεία, σελ. 30-31. Παπ. σελ. 15.

2. Θεολογία, σελ. 350. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐν τῇ αὐτῇ σελ. ὑποσημείωσιν τοῦ Β. Ἐξ. περὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 27 «Περὶ παίδων ἀνατροφῆς» «ἐκλογῆς» πρβ. ἡμετέραν «Μίαν ἀρχ. χριστ. παιδ. πραγματείαν» σελ. 6 ὑποσημ. 3. Ὡς πρὸς τὸ «κατὰ μέρος» γνήσιον αὐτῆς, ἂν νοεῖται διὰ τούτου τὸ περιεχόμενον ἐν τοῖς ἐπι μέρους, τοῦτο εἶναι ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀπόψεως.

στρατείας, πρὸ τοῦ βίου τοῦ ἄλλου, τὰ περὶ τοῦ γάμου φρόντιζε», ὅπερ ἐπίσης ἔχει διάφορον ἔννοιαν.

Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὰ παρατηρούμενα περὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Χρυσόστομον καὶ τὸν συντάκτην τῆς πραγματείας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαναλάβωμεν¹, ὅσα γράφομεν ἐκτενῶς ἐν σελ. 34-35 (Μία ἀρχ. χριστ. παιδ. πραγματεία), ὅπου καὶ τὰ χωρία τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ ὧν καὶ ὁ Β. Ἔξ. ὁμιλεῖ. Λέγομεν λοιπὸν ἐκεῖ: 1) Ὁ Χρυσόστομος σπανίως σχετικῶς καὶ μόνον ἀκροθιγῶς καὶ παρεμπιπτόντως ποιεῖται λόγον περὶ ψυχικῶν λειτουργιῶν. 2) Ἐν τῇ ὀρολογίᾳ τῶν ψυχικῶν τούτων λειτουργιῶν παρατηροῦνται διαφοραὶ τινες μεταξὺ τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας καὶ τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ τελευταῖος οὗτος (δηλ. ὁ Χρυσόστομος) μεταχειρίζεται τοὺς ἄρους «γενικώτατον πάθος», «τὸ θυμῶδες», ὡς καὶ τοὺς «λογισμὸς», «νοῦς ἡνίοχος» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ λογιστικοῦ, ἅπερ δὲν ἀπαντῶμεν ἐν τῇ πραγματείᾳ — Ὁ δὲ Β. Ἔξ. ἀρχος, ὑπόλαβὸν φαίνεται ὅτι ἡμεῖς ἰσχυρίζομεθα τὰ ἀντίθετα, ἐπαναλαμβάνει σχεδὸν ὅ,τι λέγομεν καὶ ἡμεῖς², παραθέτει δὲ καὶ τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ δὴ τὰ αὐτὰ πρὸς ἡμᾶς! Ἡ τοιαύτη σύγκρισις προῆλθε προφανῶς ἐκ παρανοήσεως ἢ ἀβλεψίας. Πρὸβ. καὶ ἐκδοσὶν μας «Παύρου», σελ. 13 (εἰσαγωγή). Ὑπάρχει ἡ ἀντίρροσις ἐν τούτοις ὡς πρὸς τὴν φράσιν «νοῦς ἡνίοχος» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Χρυσόστομος, ὅτι «γίνεται ἔνεκα τῆς παραβολῆς πρὸς τοὺς ἵππους», ἢ ὅτι «δὲν εἶναι ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς, ἀλλ οἰοεὶ κατηγορούμενον». Ὅπως ὁμως ποτ' ἂν ἦ, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει τὸν νοῦν καὶ ἀλλαχοῦ (Μ. 61,144) τὸν λογισμὸν³ «ἡνίοχον», πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἀπαντᾶται εἰς τὴν πραγματείαν.

Ὡς πρὸς τὰς ψυχικὰς ταύτας λειτουργίας παρατηρήσαμεν, ὡς πρὸ ἡμῶν καὶ ἄλλοι, ὅτι ἡ διαίρεσις εἰς θυμὸν, ἐπιθυμίαν καὶ λογιστικὸν καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς ἔδρας ἐκάστου, τοῦ μὲν θυμοῦ ἐν τῷ στήθει, τῆς δ' ἐπιθυμίας ἐν τῷ ἥπατι καὶ τοῦ λογιστικοῦ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, ὡς ποαγματεύεται ὁ συντάκτης τῆς πραγματείας ἐν κεφ. 65 κ. ἐ., εἶναι τοῦ Πλάτωνος διδασκαλία. Ὁ Chr. Baur προχωρῶν ἀκόμη περισσότερον τονίζει ὅτι ἡ τριχοτομικὴ αὕτη διάκρισις δὲν ἐπανεμφανίζεται εἰς οὐδεμίαν ἄλλην συγγραφὴν τοῦ Χρυσοστόμου⁴. Ἡμεῖς εὗρομεν ὅτι καὶ τὴν περὶ μεσότητος ἀριστοτε-

1. Τοῦτο διότι ἀτυχῶς ἐν τῇ κρίσει τὸ ἡμέτερον κείμενον ἀποδίδεται λίαν ἐλλιπῶς.

2. Θεολογία, σελ. 351-352.

3. Δὲν γνωρίζομεν διατί ὁ Β. Ἔξ. τονίζει ἐν ἀρχῇ τῆς σελ. 352 »Περὶ δὲ τοῦ «λογισμοῦ» (καὶ ὄχι «λογιστικοῦ») καὶ «νοῦ ἡνίοχου» γίνεται λόγος εἰς τὴν ἐξ' Ὁμιλ. εἰς Ἐφεσ. κλπ. Τὸν ὄρον «λογισμὸν», ὡς παρατηροῦμεν καὶ ἡμεῖς, χρησιμοποιεῖ ὁ Χρυσόστομος, τὸν δὲ «λογιστικὸν» ὁ σ. τῆς πραγματείας ἐν κεφ. 65.

4. Chr. Baur, Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit, τόμ. α' σελ. 144. Τοῦτο δὲν ἀρνεῖται καὶ ὁ Β. Ἔξ. ἀρχος (Θεολογία, σ. 353).

λικὴν θεωρίαν περὶ ἀρετῆς ὁ συντάκτης τῆς πραγματείας φαίνεται ἀσπαζόμενος. Εἰς ταῦτα δ' ἀποβλέψαντες ἐγράψαμεν : Νομίζομεν ὅτι ἡ σχέσηις καὶ ἐξάρτησις τῆς πραγματείας ἀπὸ τῶν ψυχολογικῶν καὶ παιδαγωγικῶν ἀντιλήψεων τῶν ἀρχαίων εἶναι μεγαλυτέρα ἢ ὅσον διαπιστοῦται ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς»¹. Ἴσως εἰς τὴν κρίσιν μας αὐτὴν νὰ ὑπερεβάλωμεν κάπως τὸ πρᾶγμα, ὁπωσδήποτε τὴν σχέσιν τῆς πραγματείας πρὸς τὸ γνωστὸν ἔργον «περὶ παίδων ἀγωγῆς» καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Schulte διεπίστωσαν καὶ ὁ Chr. Bour σχετικῶς παροηρεῖ : «Εἶναι πράγματι ἡ ἀρχαιοτάτη αὐτοτελὴς χριστιανικὴ περὶ ἀγωγῆς διδασκαλία, ἣτις δὲν προωρίζετο ἀποκλειστικῶς διὰ χριστιανόπαιδας, ἀλλὰ πιθανὸν τὴν εἶχεν (ὁ συγγραφεὺς) διανοηθῆ ὡς τι χριστιανικὸν ἀντιστάθμισμα (Gegenstück) εἰς τὸ πλουταρχικὸν ἔργον περὶ παίδων ἀγωγῆς»². Παρὰ ταῦτα ὁ B. Ἐξ. εὐρίσκει ὅτι ἡ διατύπωσις εἰς τὴν κρινομένην συγγρασὴν δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὴν διατύπωσιν τοῦ «περὶ παίδων ἀγωγῆς» καὶ ὅτι «ἀπὸ ὅλα αὐτὰ φαίνεται καθαρά, ὅτι ἂν ὑπάρχη ἐξάρτησις τῆς κρινομένης σέγγραφῆς, αὐτὴ εἶναι οὕτως εἰπεῖν ἐξάρτησις ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «Περὶ πάντων ἀγωγῆς»³. Δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ὁπωσδήποτε διατὶ ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξιολόγησις τῶν γενικῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν παρὰ τῷ Χρυσόστομῳ, ἀφοῦ οὗτος τὸν λογισμὸν θέλει ὡς ἀνωτέραν πνευματικὴν λειτουργίαν, εἰς ἣν πρέπει νὰ ὑποτάσσεται («ὑποζευξαντες») ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμὸς⁴.

Γ

Καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ B. Ἐξάρχου ἐκ τῆς γενομένης ὑπ' αὐτοῦ ἐπανέξετάσεως τῆς πραγματείας «Περὶ κενοδοξίας» κλπ. συνομίζονται ὡς ἑξῆς : 1) Ἡ ὅλη πραγματεία παρουσιάζει φιλολογικὴν ἐνότητα καὶ οὐδεὶς λόγος ὑφίσταται νὰ διαιρεθῆ εἰς δύο μέρη, τὸ περὶ κενοδοξίας καὶ τὸ περὶ ἀγωγῆς τῶν τέκνων. 2) Αὕτη δὲν εἶναι συγγραφὴ, ὡς ἐκδέχονται οἱ πλείστοι καὶ ἀριστοὶ τῶν ιστορικοκριτικῶν (Chr. Bour, Μπαλάνος, Montfaucon κλπ), ἀλλὰ λόγος τοῦ Χρυσόστομου (μολονότι καὶ ὁ ἴδιος ὁ B. Ἐξάρχος εἰς τὸν τίτλον τῆς μελέτης του ἀποκαλεῖ αὐτὸν «συγγραφὴν»), τοποθετούμενος μεταξὺ τῆς ι' καὶ τῆς ια' ὀμιλίας εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Haidacher. 3) Ὁ «λόγος» οὗτος εἶναι γνήσιος Χρυ-

1. Μία ἀρχαία χριστ. παιδ. πραγματεία σελ. 34.

2. B a u r, ἐνθ' ἀν.

3. Θεολογία, σελ. 354-355.

4. ΙΖ' Ὀμιλ. εἰς Ἐφεσ. § 3 (M. 62, 120). Τοῦτο εἶναι τὸ χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἡμεῖς παραπέμπομεν (ἐνθ. ἀν. σελ. 35) καὶ οὐχὶ τὸ τῆς ιζ' Ὀμ. εἰς τὸ Κατὰ Ματθαίου (M. 57, 255), ὡς νομίζει ἐσφαλμένως ὁ B. Ἐξάρχος. (ἐν Θεολ. σ. 352).

σοστομικός, διότι και κατά τὰ γλωσσικὸν ὕφος και κατά τας ιδέας συμφωνεῖ πληρέστερα πρὸς τὰ γνήσια ἔργα τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς¹.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Β. Ἐξάρχου περιστρέφεται ἰδίως περὶ τὴν προσπάθειαν ἐξευρέσεως παραλλήλων χωρίων παρὰ τῷ Χρυσοστόμῳ, δεικνύοντων τὴν φρασεολογικὴν καὶ ἰδεολογικὴν συγγένειαν, εἰς τοῦτο ὁμῶς ὡς παρατηρήσαμεν, ἢ προσπάθεια δὲν εὐοδοῦται πάντοτε. μᾶλλον δ' ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς πραγματείας πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου διαπιστοῦται ἢ ὑπαρξίς ἰδιοτύπων στοιχείων ψυχολογικῆς ἰδίως φύσεως (διδασκαλία περὶ τῶν αἰσθήσεων, περὶ τῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς κλπ.) Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πράγματος προσάγεται, ὡς εἶδομεν, τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στερούμεθα ἄλλης «σύστηματ.κῆς» συγγραφῆς τοῦ Χρυσοστόμου περὶ ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ ὅτι οὗτος δὲν ἦτο «παιδαγωγικός» (ἂν καὶ πολλάκις ὁ Χρυσόστομος ἠσυχολήθη μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων).

Ἐν τῇ ἡμετέσῃ μικρᾷ «Πραγματεία» σελ. 5 κ.ε., 35 κ.ε. (πρβ. καὶ Β. Ἐξάρχου, ἐν Θεολογίᾳ σελ. 153 κ. ε, ἔνθα ἐπαναλαμβάνονται τὰ αὐτὰ) ἐξεθέσαμεν τὴν φιλολογικὴν καὶ ἐκδοτικὴν ἱστορίαν τῆς συγγραφῆς, ἐκ τῆς ἐκθέσεως δὲ ταύτης δύναται τις νὰ ἴδῃ πρὸς πόσας δυσχερείας προσέκρουσαν ἅπ' ἀρχῆς οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὸ πονημάτιον τοῦτο καὶ πόσαι ἐντεῦθεν διαφωνίαι προέκυψαν μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Καὶ αἱ διαφοραὶ ἀντιλήψεων ἀναφέρονται καὶ εἰς τὸν χρονικὸν καθορισμὸν καὶ εἰς τὴν φιλολογικὴν ὑφῆν (λόγος ἢ συγγραφή) καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου. Καὶ ἡμεῖς, ἐξετάσαντες μετὰ προσοχῆς τὴν πραγματείαν ἐν τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐκδόσαντες αὐτὴν ἤδη τὸ 1940 μετὰ νεοελληνικῆς παραφράσεως, πρὸ τῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων γνωμῶν εὐρεθέντες, ἀπεφύγομεν πολλάκις ν' ἀποφανθῶμεν κατηγορηματικῶς καὶ ἀξιωματικῶς, σεβασθέντες καὶ τῶν ἄλλων τὰς γνώμας καὶ ἀντιλήψεις. Καὶ ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος ἐν τῇ κριτικῇ του² ὁμοίαν ἐπιφυλακτικότητα δεικνύει εἰς πολλὰ σημεῖα. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, διευτώσαμεν τὴν γνώτην ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ σχετισθῇ ἡ πραγματεία πρὸς τὴν ι' Ὀμιλίαν εἰς Ἐφεσίους τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς ἤδη καὶ ὁ Chr. Baur παρατήρησε καὶ ἐξεφέραμεν δύο ὑποθέσεις³: Κατὰ τὴν μίαν ἡ πραγματεία φαίνεται προελθοῦσα ἐκ τοῦ Λόγου Γ' πρὸς πιστὸν πατέρα τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς ὑποστήριξεν ἤδη ὁ Chr. Baur, εἰδικῶς ἀσχοληθεὶς μὲ τὸν Χρυσόστομον· κατὰ τὴν ἄλλην τὰ δύο τμήματα τῆς συγγραφῆς, τὸ περὶ κενοδοξίας καὶ τὸ περὶ ἀγωγῆς τῶν τέκνων δὲν ἦσαν ἀρχικῶς συνηνωμένα καὶ ἦσαν αὐτοτελεῖ, ὡς ἔργα διαφόρων συγγραφέων, ἢ δὲ συνένωσις αὐτῶν ἐγένετο βραδύτερον ὑπ' ἄλλου τινός, εἴτε καὶ ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ δευτέρου μέρους. Ταῦτα ὑπὸ τὴν προ-

1. Θεολογία σελ. 559 κ. ε.

2. «Ἐκκλησία» 1940, σελ. 153.

3. Μία ἀρχαία χριστ. παιδ. πραγματεία, σελ. 19.

ὑπόθεσιν ὅτι εἶναι ἄλλος ὁ συγγραφεὺς τοῦ δευτέρου μέρους καὶ ὄχι ὁ Χρυσόστομος¹, ἐνῶ διὰ τὸ πρῶτον δὲν ἀποκλείομεν τὴν ὑπ' αὐτοῦ συγγραφὴν.

Ἡ δυσχέρεια τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ πραγματεία ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς 1' ὀμιλίας πρὸς Ἐφεσίους ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὴν ὀμιλίαν τοῦ αὐτῆν ὁ Χρυσόστομος, ὑπονοῶν τὸ Εὐσταθιανὸν σχίσμα, λόγον ποιεῖται κυρίως περὶ θιγομένης ψευδοφιλοτιμίας καὶ ἔρωτος δόξης, τὰ ὅποια διαιροῦσι τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν 1α' ὀμιλίαν εἰς Ἐφεσίους ἐπανέρχεται εἰς τὰς αὐτὰς σκέψεις περὶ διαιρέσεων ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ, ὀφειλομένων εἰς τὴν φιλαρχίαν, εἰς δὲ τὴν «Περὶ κενοδοξίας» κλπ. πραγματείαν τὸ θέμα ἐν ἀρχῇ περιστρέφεται περὶ τὴν κενοδοξίαν καὶ ματαιοδοξίαν καὶ ἔπειτα λησιμονεῖται σχεδὸν ἐντελῶς τοῦτο καὶ ὁ λόγος γενικεύεται εἰς τὸ περὶ ἀγωγῆς τῶν τέκνων εὐρύτερον θέμα. Ἐὰν δεχθῶμεν ὡς πραγματικὴν τὴν σειρὰν: 10ῃ ὀμιλία εἰς Ἐφεσίους—Πραγματεία—11ῃ ὀμιλία εἰς Ἐφεσίους, θὰ κατατάξωμεν τὰς ἐν αὐταῖς περιεχομένας ἰδέας εἰς τὸ ἑξῆς διάγραμμα:

Φιλοδοξία καὶ φιλαρχία διαιροῦσι τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὴ καὶ τοὺς «ταχθέντας εἰς τὸ θεραπεύειν τοὺς ἄλλους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ» (τοὺς ἐκ τοῦ ἱεροῦ κλήρου)—Ἔρως χρημάτων καὶ δόξης—Κενοδοξία καὶ ματαιοδοξία—Ἐπίδειξις καὶ πολυτέλεια—Ἐλλειψις ὀρθῆς ἀγωγῆς—Ἀναγκαιότης καὶ χρησιμότης χριστιανικῆς ἀγωγῆς—Ἡ ψυχὴ τοῦ παιδίου—Ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων—Παιδαγωγικὰ μέσα—Σωματικαὶ ποιναὶ—Κατηχητικὰ μαθήματα—Οἱ πολῖται τῆς συμβολικῆς πόλεως καὶ αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι—Διαπαιδαγώγησις τοῦ θυμοῦ, τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ λογιστικοῦ—Γάμος καὶ ἐπάγγελμα—Ἀγωγή τῶν θηλέων—Φιλαρχία καὶ κενοδοξία—Συστάσεις καὶ πάλιν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος κλπ. (*Ὀμιλία 11ῃ Ἐφεσίους).

Τώρα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἔκαμε ὄλην αὐτὴν τὴν μακρὰν διαδρομὴν διὰ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ εὐσταθιανοῦ σχίσματος καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος; Τὸ πρᾶγμα ἐξηγεῖ ὁ Ἐξ. ὡς ἑξῆς: «Τὸ σχίσμα ἐλησιμονίθη, εἰς τὴν ἀρχὴν μόνον ἀνεφέρθη ἵνα τονισθῇ ἡ αἰτία του, ἦτοι ἡ φιλοδοξία καὶ γενικῶς ἡ κενοδοξία· ὕστερον, ἐτραβήξεν ὁ λόγος εἰς ἄλλας σκέψεις, ὅπως ἄλλως τε συνέβαινε μὲ τὸν Χρυσ. σχεδὸν πάντοτε»²!

Μεγαλυτέρα εἶναι τὸναντίον καθ' ἡμᾶς ἡ κοινότης καὶ ἡ ὁμοιότης σκέψεων πρὸς τὸν Γ' Λόγον τοῦ Χρυσόστομου πρὸς πιστὸν πατέρα. Ἐκεῖ μεταξὺ ἄλλων παρατηρεῖ οὗτος: «Ὅταν οὖν ἐξ ἀρχῆς (ἐκ νηπιακῆς ἡλικίας) αὐτοῖς (τοῖς παισὶ) ταῦτα ἐπώδητε, οὐδὲν ἕτερον ἀλλ' ἢ τὴν ὑπόθεσιν αὐτοῦς πάντων διδάσκετε τῶν κακῶν, δύο τοὺς τυραννικωτάτους ἐντιθέντες

1. Ὅτι ὁμοίως δὲν ἀποκλείομεν ἐντελῶς τὴν ἐκδοχὴν τῆς συγγραφῆς τῆς πραγματείας ὑπὸ τοῦ Χρυσόστομου φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐκδόσεως Παπύρου (εἰσαγωγή) σ. 19.

2. Θεολογία. σελ. 566.

ἔρωτας, τὸν τῶν χρημάτων λέγω καὶ τὸν τούτου παρανομώτερον, τὸν τῆς δόξης τῆς κενῆς καὶ ματαίας. Τούτων δ' ἕκαστος καὶ καθ' ἑαυτὸν μὲν πάντα ἀνατρέψαι ἱκανός· ὅταν δὲ καὶ ὁμοῦ συνελθόντες εἰς τὴν τοῦ νέου ψυχὴν, ἀπαλὴν οὖσαν, ἐμπέσωσι, καθάπερ τινὲς χεῖμαρροι συναφθέντες, ἅπαντα διαφθείρουσι τὰ καλά, τοσαύτας ἀκάνθας, τοσαύτην ἄμμον, τοσοῦτον ἐπισυναΐζοντες τὸν φορυτόν, ὡς ἀκαρπὸν τε καὶ ἄγονον τῶν ἀγαθῶν πάντων ἐκείνων ἐργάσασθαι τὴν ψυχὴν. Καὶ μαρτυρήσειαν ἂν ἡμῖν ὑπὲρ τούτων καὶ οἱ τῶν ἕξωθεν λόγοι· τούτων γὰρ τῶν παθῶν θάτερον, οὐχὶ συνημμένον, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτό, ὃ μὲν ἀκρόπολιν, ὃ δὲ κεφαλὴν προσεῖπε τῶν κακῶν. Εἰ δὲ κερχωρισμένον ἀκρόπολις ἐστὶ καὶ κεφαλὴ, ὅταν τὸ χαλεπώτερον πολλῶ προσλάβῃ καὶ δυνατώτερον, τὴν δοξομανίαν λέγω, καὶ μετ' ἐκείνου φερόμενον ἐμπέση καὶ ριζωθῆ καὶ προκαταλάβῃ τὴν τοῦ νέου ψυχὴν, τίς λοιπὸν ταύτην ἀναμοχλεῦσαι τὴν νόσον δυνήσεται ;»¹.

Ἐνταῦθα ἔχομεν προφανῶς τὰς δύο βασικὰς ιδέας. ἅς βραδύτερον ἐπανευρίσκομεν ἐν τῇ «Περὶ κενοδοξίας» κλπ. πραγματεία, τὸν ἔρωτα τῶν χρημάτων καὶ τῆς «δόξης τῆς κενῆς καὶ ματαίας» ἐν συσχετίσει πρὸς τὸ ἔργον καθ' ὅλου τῆς ἀγωγῆς τῶν τέκνων. Ὁ Ψευδοχρυσόστομος ἐπεχείρησε μὲ βᾶσιν τὰς κεντρικὰς ταύτας ιδέας ν' ἀναπτύξῃ τὸ θέμα τῆς πραγματείας του, διαιρέσας φυσικῶς αὐτὴν εἰς δύο μέρη, τὸ περὶ κενοδοξίας καὶ τὸ περὶ ἀγωγῆς τῶν τέκνων. Συνέδεσε δὲ ταῦτα διὰ τῆς ἐν τέλει τοῦ κεφ. 15 φράσεως : «Τὸ δὲ αἴτιον πάντων τῶν κακῶν ἐξ ἀρχῆς τοῦτο γίνεται καὶ πῶς ἐγὼ λέγω».

Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἀπλουστερά καὶ φυσικωτέρα ἀπὸ τὴν ἐτέραν τῆς παρεμβολῆς τῆς πραγματείας μετὰ τὴν τὴν ι' Ὀμιλίαν εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους καὶ πρὸ τῆς ια' Ὀμιλίας, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν συνέχειαν ἰδεῶν καὶ ὁμοιογένειαν. Ἐπειτα καὶ ἡ σχετικῶς πολὺ μεγάλη ἔκτασις τῆς πραγματείας δυσκολεῖ ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ λόγου τοῦ Χρυσοστόμου παρεμβληθέντος μεταξύ δύο ἐρημνευτικῶν ὁμιλιῶν. Ἄν ἤθελεν ὁ Χρυσόστομος ἐν προκειμένῳ, πραγματευόμενος περὶ φιλοδοξίας καὶ ματαιοδοξίας, ν' ἀναφέρῃ τὸ αἴτιον τούτων, ἦτοι τὴν ἐσφαλμένην ἀγωγὴν τῶς τέκνων, θὰ ἠδύναντο νὰ τὸ πράξῃ μᾶλλον διὰ παρεκβίασῶς τινος, ἔστω καὶ μακρᾶς, ὡς συμβαίνει λ. χ. εἰς τὸν Γ' Λόγον πρὸς πιστὸν πατέρα καὶ ὄχι μὲ μίαν δλόκληρον καὶ ἀρετὰ συστηματικὴν διαπραγματεύσιν εἰδικοῦ θέματος, εἰς ἣν, πλὴν ἄλλων, παρεμβάλλονται καὶ ὑποδείγματα κατηχητικῶν διδασκαλιῶν! Ἀρκεῖ δὲ ν' ἀναγνώσῃ τις καὶ ἀπαξ τὴν πραγματείαν, διὰ ν' ἀντιληφθῆ ὅτι παρὰ τὰς λογοτεχνικὰς ἀτελείας τῆς, δὲν εἶναι «λόγος ἐξ ὑπογυίου»², ὡς ὁ Β. ἔξαρχος παραδέχεται, ἀλλὰ μίᾳ ἀπόπειρα

1. Migne, 47, 351 κ. ε.

2. Θεολογία, σελ. 569—570.

συστηματικῆς ἐκθέσεως τοῦ ὅλου παιδαγωγικοῦ ἔργου ἐξ ὅλων αὐτοῦ τῶν ἐπόψεων, ὡς καὶ ἀνωτέρω παρατηρήσαμεν, καὶ μὲ πληρότητα τοιαύτην, οἶαν τὸ πρῶτον παρὰ τῇ ὑποτιθεμένῳ Χρυσοστόμῳ ἀπαντῶμεν. Ὁ Β. Ἔξ. ἐπιχειρῶν νὰ δεῖξῃ ὅτι ἡ πραγματεία «ἔχει μορφήν λόγον καὶ μάλιστα ἐξ ὑπογίου» μεταξὺ ἄλλων καταφεύγει καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν παρατήρησιν ὅτι πολλαχοῦ παρουσιάζονται ἐπαναλήψεις καὶ διακοπαὶ συνεχείας τοῦ λόγου¹. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα πῶς συμβιβάζεται, ἀφοῦ ὁ αὐτὸς ἰσχυρίζεται ἄλλαχού ὅτι αἱ τοιαῦται ἐπαναλήψεις καὶ διακοπαὶ συνεχείας εἶναι φαινομενικαὶ καὶ οἶονοι φανταστικαὶ;²

Ἰσχυρίζεται ἐπίσης ὁ Β. Ἐξαρχος ὅτι εἶναι δεῖγμα ὑπεραρνητικῆς διαθέσεως ἡ ἀμφισβήτητος τῆς γνησιότητος τῆς κρινομένης συγγραφῆς καὶ ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν «μεμαρτυρημένον» τὸν συγγραφέα. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον ὁ χαρακτηρισμὸς φαίνεται λίαν ὑποκειμενικός, ἐφ' ὅσον οἱ Montfaucon καὶ Migne, παπικοὶ θεολόγοι σημαίνοντες, ἔχουσι τὴν αὐτὴν μὲ ἡμᾶς γνώμην, ὡς γνωστὸν δὲ οἱ παπικοὶ θεολόγοι οὐδόλως φημίζονται ὡς διαπνεδόμενοι ὑπὸ «ὑπεραρνητικῆς διαθέσεως»³. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον παρατηροῦμεν ὅτι καὶ πλείστοι ἄλλοι λόγοι ἢ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου, θεωρούμενα σήμερον ὡς μὴ γνήσια, εἶναι ἐν τούτοις χειρογραφικῶς «μεμαρτυρημένα»⁴.

Νομίζομεν ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ δεῖξουν ὅτι αἱ ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα καὶ ἡμῶν καὶ τινων ξένων θεολόγων ἐπιστημόνων ὡς πρὸς τὴν «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα» πραγματείαν καὶ βάσιμα εἶναι ἐπιστημονικῶς καὶ οὐδόλως θίγουσι τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὸν μέγαν Χρυσόστομον, ὡς θέλουσι τινες νὰ παραστήσωσιν. Οἱ ἐπικριταὶ λησμονοῦσιν ἐπίσης ὅσα γράφομεν περὶ τῆς μεγίστης ἀξίας τῆς πραγματείας ἐν σελ. 40—41 τοῦ προγενεστέρου ἡμῶν μικροῦ ἔργου ἐξ ἐπόψεως παιδαγωγικῆς, κατηχητικῆς καὶ ἱστορικῆς, ἀνεξαρτήτως ἀν αὕτη εἶναι ἢ δὲν εἶναι τοῦ Χρυσοστόμου. Ὅπως δὴποτε οἱ ὁμιλοῦντες ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ γνωρίζουν ὅτι τὸ ἀξιωματικὸν καὶ ἀποφθεγματικὸν ὕψος δὲν εἶναι ἴδιον τῶν ἐπιστημόνων, εἰς δὲ τὰς τοιούτου εἴδους ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας, εἰς τὰς ὁποίας συνήθως ἔλλείπουν ἀσφαλῆ κριτήρια, χωρεῖ καὶ ἐπιβάλλεται ἡ μετριοπάθεια καὶ ἡ ἀμφιβολία.

1. Ἐνθ' ἀν. σελ. 560.

2. Ἐνθ' ἀν. σελ. 167—169.

3. Ἀρνητισμὸν μᾶλλον ἀποδεικνύουν οἱ ἔχοντες τὴν τάσιν καὶ τὴν διάθεσιν ν' ἀμφισβητοῦν καὶ ν' ἀπορρίπτουν πάντοτε τὰς κρίσεις καὶ τὰς γνώμας γενικῶς τῶν ἄλλων.

4. Κατὰ τὸν Δ. Σ. Μπαλᾶνον «εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀπεδόθησαν κακῶς πλείστοι ὁμιλῖαι καὶ λόγοι, ἀνω τῶν 500, προφανῶς νόθοι» (ἐν τῇ Πατρολογία αὐτοῦ, σελ. 371).